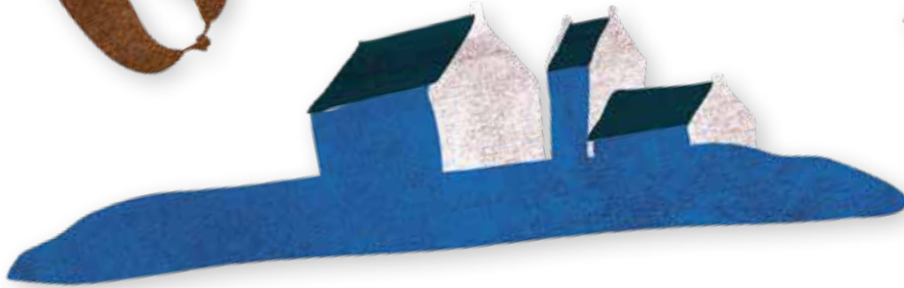

MARTIN HILLENGA

WADAPATJA

101 GRONINGER TRADITIES, GEBRUIKEN
EN (EIGEN)AARDIGHEDEN

W BOOKS

‘EEN GOED VERHAAL IS NOOIT WEG’

*Opgedragen aan dr. Jurjen van der Kooi (1943-2018),
een inspirerend docent en aimabel mens.*

MARTIN HILLENGA

WADAPATJA

101 GRONINGER TRADITIES, GEBRUIKEN
EN (EIGEN)AARDIGHEDEN

Inleiding

'Typisch Gronings' – Waar komt dat eigenlijk weg?

6

TAAL EN LIED

1	Streektaal	44
2	Sjibbolets	48
3	Moi	50
4	Gebarentaal	52
5	Gruno	54
6	Voornamen	56
7	Schimpnamen	58
8	Bijnamen	60
9	Volkslied	62
10	Peerd van Ome Loeks	65
11	Rederijkers	69
12	Shantykoren	71
13	Aardbevingsliederen en -cultuur	74

KERK EN GELOOF

14	Lampengeld voor de Nicolaaskerk	80
15	Schutpatronen	82
16	Haringuitdeling in Niekerk	84
17	Zoepenbrikklokjes	86
18	Bedevaarterij in Warfhuizen	88
19	Torentrots	90
20	Kloksmeer	95

VAN WIEG TOT GRAF

21	Kinderbrengers	100
22	Babyhokje uit Eenrum	102
23	Edelzalf	104
24	Liefdesslotjes	106
25	Ede Staal - Uitvaartmuziek	108
26	Grafrekjes	110

SCHOOL, STUDIE EN WERK

27	Stoetbomen	116
28	Omlandia	119
29	Pedel	121
30	Hoogleraarsportretten	123
31	Toga	125
32	Fopdrachten	128
33	Kraaite	130
34	Zijner Majesteits Groningen	132
35	Garnalenkoningin	134

ETEN EN DRINKEN

36	Knipsel- of dreuge bonen	138
37	Spekclubs	140
38	Droge worst	142
49	Groninger koek	144
40	Oudewijvenkoek	147
41	Pleverkouk	149
42	Kniepertjes en rolletjes	151
43	Spekdikken	153
44	Poffert	155
45	Knappertjes	158
46	Hardbroden	160
47	Groninger mosterd	162
48	Eierbal	164
49	Chinees-Indische restaurants	167
50	Krentjebrij	170
51	Mollebonen	172
52	Kluinbier	174
53	Fladderak	176
54	Heet bier	178
55	Kraantjespot	180
56	Balletje van Berg	184
57	Kekaigies	186
58	Massee	188

ALLES DAT GROEIT EN BLOEIT

59	Wilsterflappen	192
60	Zeehonden	195
61	Groninger Meeuw	198
62	Groninger slenk	200
63	Blaarkoppen	203
64	Groninger Paard	205
65	Eigenheimer	208
66	Groninger Kroon	210
67	Boekweit	212
68	Koolzaadtochten	214
69	Oranjabomen	217

ONTSPANNING EN VERMAAK

70	Grunneger Daansers	222
71	Op Roakeldais	224
72	Groninger dracht	227
73	Midwinterhoorn	230
74	Kaaibakken	232
75	Notenschieten	234
76	Leekster Tak	236
77	Wadlopen	238
78	Stads- en dorpsomroepers	240
79	FC Groningen	242
80	Stad-Groninger draaiorgels	245
81	Piratencultuur	248
82	Bierdouche	251
83	Bloemetjesmarkt Groningen	253
84	Meikermis	255
85	Pinksterfeesten Delfzijl	258
86	Adrillenmarkt	261

FEESTEN HET JAAR ROND

87	Driekoningen	266
88	Carnaval	269
89	Palmpasen	272
90	Paasvuren	275
91	Groningens Ontzet	278
92	Sint-Maarten	282
93	Sinterklaas	287
94	Kerst	292
95	Carbidschieten	295
96	Slepen	298

BESTUUR EN RECHT

97	Groninger vlag	302
98	Ommelander wapen en vlag	306
99	Pekelder ABC	309
100	Damster 'burgemeesters- steen'	312
101	Beklemrecht	314
	Noten inleiding	316
	Gebruikte literatuur en bronnen	321
	Illustratieverantwoording	333
	Over de auteur	335

‘TYPISCH GRONINGS’

WAAR KOMT DAT
EIGENLIJK WEG?

EEN TERUGBLIK ALS VOORAFJE

'Wie zich Nederlander wil voelen moet naar Groningen gaan'. Dat concludeerde Alfred Kossmann in 1965, toen hij een rondreis maakte door Nederland. Zijn indrukken verschenen in de rubriek 'Toerist in eigen land' van het dagblad *Het vrije volk*. In Groningen reed de schrijver door het 'ruime en stille land', met 'knorrige namen als Dorkwerd, Garnwerd, Oostum Fransum, Ezinge'. Met sombere verwachtingen doorkruiste hij de Veenkoloniën per bus: 'Onze zakelijkheid heeft nimmer een geschifter resultaat gehad'. Uiteraard belandde hij ook in de Stad. Wat hem daar trof, was de tevredenheid. Er was immers 'alles wat een redelijk mens nodig heeft: een schouwburg, bioscopen, prostituees, Hollanders, cafés en intellectuelen'.

Wat Groningen nu precies anders maakte, kon Kossmann maar moeilijk verwoorden. Hij hinkte hierbij tenminste op twee gedachten. Enerzijds was dat de Groninger eigenheid: 'Geen kwaad woord over Groningen, men leeft er moeilijk maar kennelijk met voldoende plezier en dat de Groningers vasthouden aan hun verleden en hun taal siert hen, al klinkt die taal niet opvallend welluidend. Ze schrijven er toneelstukken in die ze zelf spelen, met pauzes waarin koek wordt gegeten en borrels worden gedronken, een uitstekende folklore dunkt me.' Anderzijds meende hij dat bij Groningers 'alle vaderlandse deugden en ondeugden op de spits [zijn] gedreven'. Hij somberde 'wij uit het westen, steeds meer onszelf kwijtrakend, kunnen nu en dan naar Groningen gaan om onszelf te bezinnen. (...) Onze ergste deugden, onze liefste ondeugden laten wij zo maar verloren gaan ter wille van een glad internationalisme.'¹

Een belangrijk thema in dit boek is het eigene van Groningen. Over zaken die Nederlanders in Groningen zich Nederlands laten voelen, of anderzijds Groningers zich juist Groningers. De afzonderlijke stukjes kunnen een gevoel oproepen van milde verbazing of juist herkenning – afhankelijk van waar u als lezer vandaan of weg komt. Ook enkele Groninger lezers zullen hopelijk denken 'Wat apart ja'. Voor de niet-Groningers: gelieve dit uit te spreken als 'Wadapatja'.²

IMMATERIEEL ERFGOED IS CULTURELE BAGAGE

Centraal in dit boek staat immaterieel erfgoed. Dat werd tot voor kort voornamelijk aangeduid als volkscultuur, en in een nog verder verleden als folklore – de inhoud van

← 'The super Europe route', in de jaren '60 uitgegeven door de Groninger VVV. De provincie is gevuld met onder meer boerderijen en windmolens, met in het centrum een kraantjespot.

JA MOI EVEN!

← 'Moi Majesteit', zwaaihand op Koningsdag 2018.
De koninklijke familie bezoekt toen de stad Groningen.

MOI

'Moi!' 'Ja, moi!' Wat is er nou Groningser dan deze tijdloze groet die elk moment van de dag is te gebruiken? Oost-Groningers bezigen daarnaast 'moie' (fonetisch: moijeuh) dat ook gebruikt kan worden om verbazing of afkeer uit te drukken.

'Moi' is behalve in het spraakverkeer populair op mokken, T-shirts, Ansichtkaarten, petten en ook het tijdschrift van de jaarlijkse Dag van de Groninger Geschiedenis heet kernachtig 'Moi.' Moi is daarmee haast een icoon geworden voor de Groninger en zijn taal. Vrij naar de Franse Zonnekoning: 'l'état, c'est moi'. Maar waar komt het woord vandaan? En is het wel zo 'oer-Gronings' als vaak wordt gedacht?

WOORDENBOEKEN

Dat laatste is maar zeer de vraag. Helmer Molema nam 'Moi' niet op in zijn *Woordenboek der Groningsche Volkstaal* (1887). Ook in de eerste editie van het *Nieuw Groninger Woordenboek* (1929) van K. Ter Laan bladert de moi-zoeker vergeefs. Pas in de tweede editie van 1952 is het opgenomen:

*MÒI(DEN)! = goeie morgen!
naar 't Holl.*

Naar het Hollands? *Moin n dokter!* - dat is even slikken... De vraag is of Ter Laan daarin wel gelijk heeft.

MOI, MOIN, MOJEN

'Moi', en alle variaties daarop, komt in meerdere talen voor. Denk maar aan onze directe burens, de Oost-Friezen, wie het *moin* - of zelfs *moinmoin* - voor in de mond ligt. Daarnaast zegt men *moi* in Drenthe en het oosten van het land, *moin* in delen van Denemarken (Jutland) en *mojen* in Luxemburg. De opsomming kan moeiteloos worden uitgebreid.

De woordherkomst van *moi*, in de Nedersaksische context, is duister. Het zou afgeleid kunnen zijn van *mooi* ('een mooie dag gewenst'). Het Oost-Friese *moin* is dan een verbuiging van de vierde naamval (vergelijk goedendag). Ook de ouderdom is onduidelijk. In de schoolmeesterrapporten van 1828 zijn verscheidene tweegesprekjes in het Gronings opgenomen, vaak beginnend met een begroeting, maar 'moi' ontbreekt daarin geheel. In Adorp klinkt het bijvoorbeeld 'Gouden dag', in Meedhuizen 'Goudag', in Midwolde 'Dag met enkander' en in Vierhuizen kortweg 'Hé'.

Het ontbreken van bewijs is natuurlijk nog geen bewijs voor het ontbreken. Maar gecombineerd met het feit dat *moi* in oudere woordenboeken niet is opgenomen: waarschijnlijk is het een relatief jong woord, daterend uit de vroege twintigste eeuw, en pas in onze tijd iconisch geworden. Een eerste schriftelijke vermelding werd door Siemon Reker aangetroffen in het blijspel *Noathan de Wieze* van Germ Elst, verschenen omstreeks 1922. Eén van de personages daarin - Noathan, handreizer in verfwaren - groet daarin met 'Mojje'.

Moi heeft het begroetingen als *goidag*, dat door oudere generaties als netter wordt ervaren, naar achteren gedrongen. *Moi* lijkt daarin wel wat op het (nog jongere) *hoi* en is misschien ook ooit begonnen als jongerentaal.

NOG EVEN DIT

De uitdrukking 'Moin n dokter!' heeft met de begroeting 'moi' niets van doen - dat is een samentrekking van *moi-je* = moet je.

TAMMO

EN DE DODO

VOORNAMEN

Van de Zuid-Chinese tijgers zijn ongeveer vijftig over, voornamelijk in dierentuinen. Ook de Noordelijke Wezelmaki is ernstig bedreigd. Op Madagascar komen nog enkele tientallen van deze aapjes voor. Eveneens wordt gevreesd voor het voortbestaan van de Noordelijke Tammo's, die in het wild vooral in Groningen leven. Hun populatie slinkt snel.

SCHIERSTE GRUNNEGER NOAM

Tammo, in 2017 nog uitgeroepen tot 'Schierste Grunneger Noam', is

één van de vele voornamen met een uitgang op -o die zijn gaan gelden als typisch Gronings. Een kleine greep: Popko, Bronno, Luppo, Haiko, Anko, Eltjo, Siebo, Dato en Bouwo – in totaal zijn er meer dan zeshonderd varianten bekend.

EPPE-TYPE

Van oorsprong zijn dit Germaanse namen die in het hele noordelijke kustgebied voorkwamen. Ze dateren uit de tijd van vóór het Christendom en ontstonden uit twee 'bouwelementen'. Siebo gaat bijvoorbeeld terug op *Sigi*, zege, en (mogelijk) *bald*,

stoutmoedig. Dat tweede element *bald* is verkort en voorzien van het achtervoegsel -o. Door zo'n verkorting is niet altijd duidelijk wat het tweede naamsdeel was. Tammo kan ontstaan zijn uit *Dank*, geest of gedachte, en *mar*, vermaard. Dus hoezo 'malle Tammo'? Uitgangen op een -e kwamen ook voor, dus dan wordt het Siebe en Tamme. De historicus Johan Huizinga noemde deze soort namen treffend het 'Eppe-type'.

CHRISTELIJKE CONCURRENTIE

In de late Middeleeuwen, tussen 1450 en 1550, kregen de Germaanse

namen in Groningen stevige concurrentie van christelijke voornamen als Johannes, Nicolaas en Peter. Toch handhaafden ze zich. In de achttiende en negentiende eeuw kenden de o-namen zelfs weer een periode van opleving.

Het verval zette in de twintigste eeuw in. Anno 2014 waren er bijvoorbeeld slechts 381 Nederlandse mannen die Tammo als eerste voornaam droegen. Aanwas van onderop is er bijna niet. In 2016 werd nog maar één Tammo geboren. De Tammo gaat, net zoals veel traditionele Groninger namen, langzaam de dodo achterna.

MALLE TAMMO

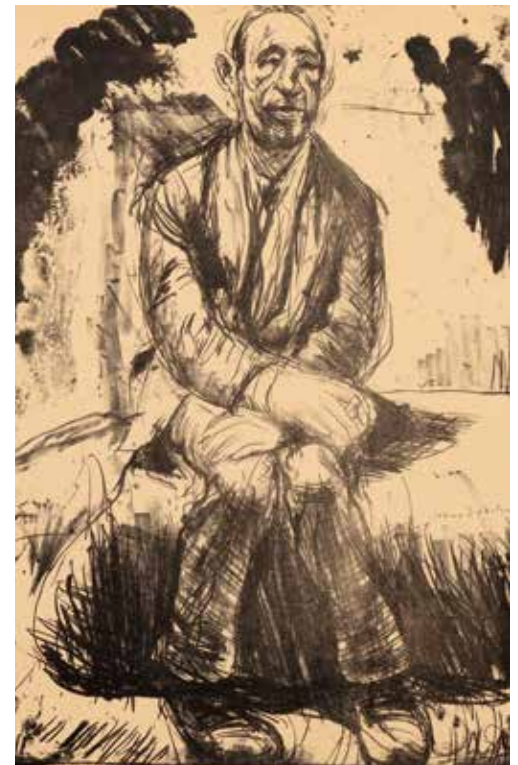
De dalende populariteit van juist de naam Tammo hangt mogelijk samen met de spreekwoordelijke 'Malle Tammo'. Die gaat terug op een bekend stadstype, Tammo Rijkens (1888-1966). Nadat deze Sappemeerster als soldaat in Indië had gediend, werd hij een bekende figuur in de Groninger straten. Hij deed klusjes

↑ Drie kunstenaars uit Finsterwolde lieten zich voor hun werk laten inspireren door de namen op het kerkhof. Op de expositie 'Veurnoam/Voornaam' was in 2013-2014 onder meer weefkunst te zien van Mirja Wark.

→ Litho door Ploegkunstenaar Johan Dijkstra van Tammo Rijkens ('malle Tammo').

voor winkeliers en liep rond met reclameborden en in reclamepakken. Rijkens werd veelvuldig geportretteerd door schilders van De Ploeg.

Een bijklank zit ook aan 'Tachtig Tammo!' Borden met deze oproep werden in de jaren '90 geplaatst langs de Kielsterachterweg. Ze spoorden automobilisten aan om zich te houden aan de maximumsnelheid. De slogan werd bedacht door Rob Mulder, later vooral bekend als verslaggever van RTV Noord.

14 OUDLICHTERIJ IN OLDENZIJL

Een godslamp verlichtte in de katholieke tijd het sacramentshuisje waarin de hostie werd bewaard. Bij recente restauraties werden in de dertiende-eeuwse Sint-Nicolaaskerk van Oldenzijl geen sporen van een dergelijk huisje aangetroffen, maar waarschijnlijk zal het zich hebben bevonden in de buurt van het altaar in het koor.

LAMPENGELD

De olie die nodig was om de lamp brandend te houden, werd betaald uit de huuropbrengst van een stuk land behorend bij de boerderij die

tegenwoordig 'Iturea' heet, gelegen aan het 't Baalkjepad 2 in Oldenzijl. Een vermelding van deze betaling is onder andere te vinden in het handschrift 'Ommelands Eer' (1664) van de jezuïetenpater Franciscus Mijleman:

'Tot Oldenzijl was een eeuwelijcke brandende lampe geordonneert ende gefondeert. Noch allen jaere word sekere huusmansplaets aldaer (...) afgehaelt lampegeld.'

De lamp was in de zeventiende eeuw, na de overgang tot het protestantse geloof in 1594, dus al

verdwenen, maar de betalingsverplichting had zich gehandhaafd. Hoe oud het gebruik is, blijft duister. Een zestiende-eeuws register maakt gewag van een 'Rampeheerd, alijs Lampe off Kampe', mogelijk een verwijzing naar de boerderij die het lampengeld betaalde. Oudere vermeldingen zijn niet aangetroffen, maar dat sluit niet uit dat het lampengeld van (veel) eerdere datum is.

BEKLEMMING

De verplichting om het lampengeld af te dragen, is verbonden aan een smal perceel grond dat bij de

LAMPENGELD VOOR DE NICOLAASKERK

De eigenaren van een boerderij in Oldenzijl betalen al sinds de Middeleeuwen een jaarlijks bedrag aan lampengeld aan de kerk. Daarmee werd oorspronkelijk de 'godslampe' brandend gehouden. Het gebruik overleefde de Reformatie en wist zich tot in de eenentwintigste eeuw staande te houden. Maar wanneer dooft het licht?

✓ Gezicht op Oldenzijl vanaf het hoogholkje over het Meedstermaar. Links staat de boerderij Iturea aan het Baalkjepad.

→ De in oorsprong dertiende-eeuwse Nicolaaskerk van Oldenzijl. De ronde uitbouw aan de achterzijde is het koor, waarin de godslamp ooit brandde.

boerderij 't Baalkjepad 2 hoorde. Dit perceel ligt redelijk ver verwijderd van de boerderij, aan de rand van het Oude Maar. Sinds de ruilverkaveling in 1990 behoort het land aan een andere boerderij (Oldenzijlsterweg 29), maar de betalingsverplichting bleef berusten bij de oude gebruiker aan 't Baalkjepad.

Omdat de betaling deel uitmaakt van de beklemming (vaste huur), is deze door de eeuwen heen amper veranderd. In de achttiende eeuw bedroeg de termijn twee gulden en vijf stuivers, later werd dat f 2,25. De

tegenwoordige eigenaar van Iturea betaalt ruim een euro per jaar aan de kerk. Een bescheiden bijdrage in de elektriciteitsrekening, want olie wordt al lang niet meer verbruikt voor de verlichting van de Oldenzijlster kerk.

DINOSAURIËRS

De betaling van het lampengeld is redelijk uniek in Nederland gezien de lange tijd dat het zich weet te handhaven zonder ergens centraal te zijn geregistreerd. Dr. Egbert Koops, universitair docent Goederenrecht bij de Rijksuniversiteit Groningen, noemde in 2013 dergelijke grond-

lasten 'de levende dinosauriërs van het recht'. Over het voortbestaan toonde hij zich zorgelijk: 'Er komt onherroepelijk een moment dat niet-geregistreerde grondlasten niet langer worden geaccepteerd. Nu al is het grootste deel afgeschaft, afgekocht, vergeten of verjaard.'

Hij pleitte er dan ook voor om rechten als dit lampengeld aan te melden voor de Nationale Inventaris Immaterieel Erfgoed: 'En zo nieuwe olie te leveren voor het flakkerende, maar vooralsnog brandende lampje van Oldenzijl.'

HULDE

21

DIKKE BUIK, DIKKE BOOM

KINDERBRENGERS

Soms vinden ouders hun kinderen nog te jong om precies uit te leggen waar hun nieuwe broertje of zusje vandaan komt. Of eigenlijk vinden ze zichzelf te jong om seksuele voorlichting te geven. Daarom werden (en worden) er allerlei bakerpraatjes de wereld in geholpen.

Tegenwoordig zijn de kool en vooral de ooievaar in trek om de herkomst van baby's te verklaren. Maar de laatste is pas eind negentiende eeuw als kinderbrenger uit Duitsland komen overvliegen. Vroeger had iedere streek of dorp wel zijn eigen varianten op het bakerpraatje. In sommige Groninger dorpen werd een grote kei aangewezen als herkomstplaats voor baby's. In Ezinge was dat bijvoorbeeld een steen bij de kerktoren, in Leek kwamen ze van onder een kindersteen bij de Kromme Kolk.

← Gedenkplaat gemaakt naar aanleiding van de groei van de gemeente Groningen tot 100.000 inwoners. Dat aantal werd bereikt op 13 april 1927 met de geboorte van Frederik Johannes Gramsbergen in de Graaf Adolfstraat.

→ De 'dikke boom' met het beeld van Flora in het Slochterbos, jaren '20.

Van alles werd aangegrepen om een lastig verhaal te omzeilen: in Mee-den kwamen kinderen uit de molen, op delen van het Hoogeland vandaan achter de zeedijk. In de Stad waren kinderen afkomstig uit de 'Woalpudde' in de Herestraat. Toen die in 1866 werd gedempt, moest een nieuwe smoes worden verzonnen.

Ook markante bomen hadden de naam van kinderbrenger. De bekendste daarvan was wel de Dikke Boom in het Slochterbos. De beuk woei om in 1963, het jaar dat 'de pil' in Nederland werd geïntroduceerd. Maar dat is vast toeval.

Juf Coba Cremer deelt in 1931 stoetbomen uit aan nieuwe leerlingen tijdens hun eerste schooldag op de openbare lagere school van Spijk. vestigen op een traditie waarmee bakkers een extra boterham konden verdienen.

STOETJES EN STRIKJES

STOETBOMEN

Arme, arme vijf- en zesjarigen. De overgang van groep 2 naar groep 3 van de basisschool betekent voor hen een hard afscheid van buitenspelen, waterbak, vingerverf en Dikkie Dik. Voortaan moet er vooral geleerd en gewerkt worden. Maar in een klein deel van Groningen, vooral in Fivelingo, wacht de kinderen naast een schok op de eerste schooldag na de grote vakantie óók een aangename verrassing: de stoetboom.

STOET EN SLIK

Een stoetboom is een takje versierd met strikken, lintjes, broodjes ('stoe-tjes') en, in latere tijd, ook fruit en snoep. Van oudsher wil het verhaal dat de boom groeide op de zolder van de meester of van het schoolgebouw. Kinderen die voor het eerst de lagere school bezochten, kregen de lekkernij op hun eerste lesdag om het

leed wat te verzachten. Iedere dag mocht er iets van de boom worden geplukt (het 'schoolgeven'), om de gang naar school te associëren met iets prettigs. In 1928 heette het in Uithuizermeeden, volgens een artikel in een onderwijsblad uit dat jaar:

'Niets prettiger, dan naar school te mogen gaan! Je krijgt nu elken

dag wat mee van den stoetboom. De krentenbolletjes worden met den dag wat harder, maar eerst mag je eierkoeken en die kereltjes van brood opeten. En dan later de krentenstoepjes en dan nog weer later. De zakjes met zuurtjes en de sinaasappels en eindelijk de chocoladerepen. En dan planten we met z'n vieren den boom in mijn tuintje, misschien groeit er 't volgend jaar wéér zooveel lekkers aan'.

VERSCHILLEN

Van plaats tot plaats verschilde de uitvoering van de boom. Soms werden bolletjes deeg al aan de tak gebakken en in andere gevallen werden de broodjes er later in gehangen.

COLOFON

Uitgave

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com

www.wbooks.com

i.s.m.

Centrum Groninger Taal en Cultuur

Stichting Groninger Historische Publicaties

Tekst, onderzoek en beeldredactie

Martin Hillenga

Vormgeving en illustraties

Richard Bos

© 2019 WBOOKS Zwolle / Martin Hillenga

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2019.

ISBN 978 94 625 8345 0

NUR 693, 694

 WBOOKS

Dit boek kwam tot stand dankzij financiële bijdragen van:

Centrum Groninger Taal en Cultuur

Prins Bernhard Cultuurfonds Groningen

Stichting Groninger Historische Publicaties

Stichting J.B. Scholtenfonds

STICHTING J.B. SCHOLTENFONDS

Stichting Groninger Historische Publicaties is mede-uitgever van deze publicatie. GHP stelt zich ten doel publicaties over de geschiedenis van de provincie Groningen samen te stellen en uit te (doen) geven om wetenschappelijk gefundeerd onderzoek toegankelijk te maken voor een breder publiek. Zij beoogt daarmee vervolginiciatieven te stimuleren. Deze publicatie is mede ondersteund door Stichting Groninger Historische Publicaties met bijdragen uit het door haar beheerde Groenman Fonds en G.G. Bolhuis Fonds.